

HÁTRÁNYOS PASSZIVIZMUS

A Németh János vezette Alkotmánybíróságot gyakran mondják visszafogottnak az aktivistának tartott Sólyom-bírósággal összehasonlítva. Persze mind az aktivizmusnak, mind pedig a visszafogottságnak többféle változata létezik. Lehet egy alkotmánybíróság aktivista az alkotmány értelmezését, saját hatásköreinek terjedelmét, vagy a politikai jellegű kérdések eldöntése iránti hajlandóságát illetően is. A magyar alkotmánybíráskodás első kilenc esztendejét többnyire mindhárom szempontból az aktivizmus jellemezte.¹ A visszafogottság is sokféle lehet. Egyik sajátos formáját Cass R. Sunstein, a Chicagói Egyetem jogászprofesszora minimalizmusnak nevezi könyvében.² Eszerint a minimalista bírákat szilárd alkotmányos elvek vezérik – anélkül, hogy egykönnyen akár liberálisnak, akár konzervatívnek lehetne őket bélyegezni – kis lépésekkel haladnak előre, nem mondanak többet, mint amit feltétlenül szükséges, a legalapvetőbb kérdések eldöntését meghagyják más intézményeknek vagy csak más időkre, és ezzel szolgálják a jogállamiságot. Ezt a minimalizmust üdvözölte Sunstein az amerikai Legfelső Bíróság 2000. december 4-én hozott döntésében is, amellyel anélkül tett hitet az alkotmányosság elvei mellett, hogy aktivista módon eldöntötte volna az elnökválasztás sorsát.³

Azt gondolom, hogy a magyar Alkotmánybíróságnak ugyanezen a napon hozott határozatát – jóllehet a magyar alkotmányosság egyik eminens kérdését, a hátrányos megkülönböztetés tilalmát kétségkívül teljesen nyitva hagyták – nem a mimalizmus jellemzi. Ahogy a továbbiakban igyekszem igazolni, ezzel a döntéssel az alkotmánybírák nemhogy a magyar alkotmány szellemét, de annak betűjét sem követték. A határozat érdemi vizsgálat után elutasítja azokat az indítványokat, amelyek szerint az Országgyűlés alkotmányellenes helyzetet idézett elő azzal, hogy nem alkotott átfogó törvényt a diszkrimináció tilalmáról. Azokat az indítványokat pedig, amelyek szerint az átfogó diszkrimináció-ellenes törvény megalkotásának elmulasztásával az Országgyűlés megsértette nemzetközi szerződésekből eredő kötelezettségeit, érdemi vizsgálat nélkül visszautasította, mondván, a kezdeményezőknek nem volt indítványozási jogosultságuk.

Az elutasítást illetően úgy vélem, az alkotmánybírák tévednek, a magyar parlament igenis mulasztásban van, ha nem is feltétlenül egy átfogó törvény, de az alkotmány által megkövetelt diszkrimináció-ellenes szabályok megalkotását illetően. A visszautasítást

pedig azért tartom hibás döntésnek, mert úgy gondolom, ha a bírák a törvénynek és korábbi határozataiknak megfelelően értelmezték volna hatáskörüket, akkor érdemben foglalkozniuk kellett volna a nemzetközi szerződésből eredő kötelezettségek megsértésével, és meg kellett volna állapítaniuk azok kapcsán is a magyar törvényhozó mulasztását. Vagyis azt állítom, ha az alkotmánybírák hatásköreik ismeretében, ha nem is aktivista módon, de legalább a Sunstein-i minimalista hozzáállással, nem pedig egyfajta nihilizmussal kezelték volna az indítványokat, akkor helyt kellett volna adniuk azoknak, megállapítva, hogy a magyar jogrendszerből hiányoznak olyan antidiszkriminációs rendelkezések, amelyeket az alkotmányunk és az általunk aláírt több nemzetközi egyezmény megkövetel.

E súlyos állítások bizonyításához pontosan számba kell vennünk: mit kértek az indítványozók, mit mond az alkotmány és a nemzetközi jog és hogyan érvelnek az alkotmánybírák mindezekkel kapcsolatban. Előre szeretném bocsátani: az alkotmánybírákkal együtt én is úgy vélem, nem vezethető le a magyar alkotmányból az a követelmény, hogy a hátrányos megkülönböztetés alkotmányos tilalmát csakis egy átfogó törvény jogtechnikai megoldásával lehet kielégíteni. De először is vizsgáljuk meg, vajon az indítványozók valóban kizárólag az átfogó törvény vagy általánosabban az elégséges diszkrimináció-tilalmi rendelkezések hiányát kifogásolták-e.

AZ INDÍTVÁNYOK ÉS AZ ALKOTMÁNY

Az alkotmánybíróági határozatban szereplő, meglehetősen szűkszavú ismertetésből a következőképpen lehet rekonstruálni az indítványokat. A beadványokból vett idézetek alapján is kétségtelen, hogy az indítványozók egy része kifejezetten az átfogó antidiszkriminációs törvény hiánya miatt kéri a mulasztás megállapítását: „a Magyar Köztársaság Országgyűlése jogalkotói feladatát elmulasztotta, és ezzel alkotmányellenességet idézett elő, mivel nem alkotott átfogó törvényt a diszkrimináció tilalmáról”. Már az alkotmányosan szükségesnek ítélt szabályozási tartalmakat is felsorolja, de még mindig az átfogó törvény mellett érvel a következő indítványi megfogalmazás: „a magyar társadalomban és állami intézményrendszerében

tapasztalható diszkrimináció kezelésére – mint annak egyik, bár semmiképpen sem kizárólagos eszközére – mindenképpen szükség van a diszkrimináció tilalmát egy törvényben átfogóan szabályozó, garanciákat nyújtó, szankciókat megállapító és eljárási rendet intézményesítő jogszabályra”.

A határozat indokolásában harmadikként idézett indítványozói felfogás viszont már egyáltalán nem kapcsolja össze az alkotmány és a nemzetközi szerződések által megkövetelt szabályozást az egyetlen törvény igényével: „a jelenlegi magyar jogrendszerben meglévő diszkrimináció-ellenes szabályok – melyek több törvényben, így a Büntető törvénykönyvben, a Munka törvénykönyvében található – nem elégték ki azokat a követelményeket, melyek a felhívott alkotmányos törvényhelyekből és a nemzetközi jogelvekből kötelező jelleggel erednek”. Tehát volt legalább egy indítvány, amely nem feltétlenül az átfogó törvény mellett érvelt, hanem pusztán azt állította, hogy a jelenlegi rendelkezések alkotmányosan nem elégségesek. Ez utóbbi indítványra bizonyosan nem válasz az, hogy az átfogó törvény léte nem vezethető le az alaptörvényből, ezért a mulasztás nem volt megállapítható.

Az Alkotmánybíróság egyébként helytálló érveivel, amelyek arról szólnak, hogy „a jogbiztonság követelményét önmagában nem sérti az, ha valamely tárgykörre több jogszabály is – és nem egyetlen átfogó – tartalmaz rendelkezéseket”, illetve hogy a diszkrimináció-ellenes szabályozás „ágazati tagoltsága” nem eredményez önmagában alkotmányellenességet, nem vesz tudomást az indítványok egy részének tartalmáról. Saját minimalista felfogása szempontjából veszélyes területre téved azonban az indokolás, midőn a következőket állapítja meg: „a szabályozásban természetesen mutatkozhatnak hiányosságok; előfordulhat, hogy a tagolt szabályozás egyes hátrányos megkülönböztetést megvalósító esetekre nem tartalmaz rendelkezést. Ezt megfelelő indítvány alapján, vagy adott esetben hivatalból az Alkotmánybíróságnak kell megállapítania.” Arra azonban nem kapunk választ, hogy az idézett harmadik típusú indítványok miért nem megfelelőek ennek a központi kérdésnek a vizsgálatához, illetve feltéve, de meg nem engedve, hogy nem azok, az alkotmánybírák miért nem éltek a törvényben mulasztásos alkotmányosértés esetére biztosított hivatalbóli eljárás lehetőségével? Mi lenne az az „adott eset”, amikor ezt megtennék? Ráadásul a bírácoknak nem mindenféle indítvány nélkül kellett volna hivatalból eljárást indítaniuk, hanem csak ki kellett volna egészíteniük a meglévő indítványokat. Ezáltal a kérdés szűk módszertani aspektusán – az egy vagy több törvény problémáján – túl választ lehetett volna adni a valódi alkotmányossági kérdésre.

A határozat önellentmondása ugyanakkor, hogy ezen a ponton mégsem ér véget az indokolás, hanem a bírác kísérletet tesznek annak megvizsgálására is, vajon a magyar jogrendszer valóban híján van-e a diszkrimináció tilalmát átfogóan szabályozó jogszabályoknak, illetve valóban hiányoznak-e a tilalom érvényesüléséhez szükséges garanciák, szankciók, valamint eljárási rend. E vizsgálat első állomása az alkotmány értelmezése.

Ahogy az indokolás is megállapítja, az alkotmány 70/A. §-ának (1) bekezdése nemzetközi összehasonlításban is rendkívül széles körű diszkriminációs tilalmat fogalmaz meg. Azzal ugyanis, hogy „bármely megkülönböztetést, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti” tilt, nemcsak a megkülönböztetett személy természeti adottságán, hanem például nézetein alapulókat is bevonja a tilalom körébe. Miután pedig a szöveg nem szól kivételekről, semmi okunk azt gondolni, hogy az alkotmányozó ne kívánta volna tiltani a magánjellegű hátrányos megkülönböztetéseket is, ha nem is a hálósobákban, de legalábbis olyan közhelyeken, mint például a munkahely, a kocsmá. Sőt, azokat a különbségtételeket, amelyek olyan adottságra épülnek, ami egy feladat ellátásának igazolható akadálya is csak azzal az értelmezéssel lehet kizárni az alkotmány-szöveg által tiltott körből, ha azt állítjuk, hogy ezek az esetek nem minősülnek megkülönböztetésnek. De az a kérdés is feltehető, hogy milyen alapon zárhatnánk ki a 70/A. § (1) bekezdésének értelmezési köréből az úgynevezett közvetett diszkriminációt. Persze féltő, hogy az alkotmánybírák azért nem foglalkoznak ezzel a kérdéssel, mert akkor meg kellene magyarázniuk, hogyan lehetséges az alkotmányi tilalom által átfogott egyik megkülönböztetési formának a kiküszöbölése anélkül, hogy annak fogalmára, szankcióira nézve egyetlen jogi norma lenne a jogrendszerben.

A civilizált jogrendszerekben tiltott közvetett diszkrimináció szomorú példáját szolgáltatta a 2000. évben az önkényes lakásfoglalókkal és díj-hátralékosokkal kapcsolatos törvényhozási szigorítás. Természetesen a törvény szövege értelmében a bevezetett közigazgatási eljárás nem etnikai alapon írja elő az önkényesen elfoglalt lakások kiürítését, ezek az eljárások mégis nagyon nagy arányban érintenek szegény sorsú roma családokat. Ráadásul jogvédő szervezetek adatai szerint a kilakoltatást szolgáló eljárások ténylegesen még annál is nagyobb arányban indultak meg romákkal szemben, amilyen arányt ők a törvényi szabályozás érintettjei körében képviselnek. Vagyis a törvényhozó drákói szigora látszólag megkülönbözte-

tés nélkül célozta a lakásfoglalókat és hátralékosokat, valójában nem nehéz mögötte felfedezni a diszkriminációs motívumot.

És ez már átvezet az alkotmány 70/A. § (2) bekezdésének értelmezéséhez, amely kimondja az embereknek az (1) bekezdés szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetésének szigorú törvényi büntetését. Nem tudhatjuk pontosan, milyen büntetésekre gondolt az alkotmányozó ennek a rendelkezésnek a megfogalmazásakor, de annyi minimálisan mondható, hogy a hátrányos megkülönböztetések azon formáinál – mint az imént említett indirektnél – amelyeket egyáltalán nem szabályoz a jogrendszerünk, a (2) bekezdésben megfogalmazott alkotmányos követelmény bizonyosan nem érvényesül. Az alkotmánybíróági határozat talán legkomolyabb hiányossága, hogy meg sem próbál válaszolni arra a kérdésre, mi következik az alkotmány 70/A. §-ának (2) bekezdésében megfogalmazott büntetési kötelezettségből, és vajon az maradéktalanul megvalósul-e az úgynevezett ágazati szabályozás által. Mert ugye azt az érvelést nem tekinthetjük érdemi válasznak a kérdésre, hogy a magyar büntetőjog büntetéssel fenyegeti a hátrányos megkülönböztetés legsúlyosabb eseteit, egyebek között az emberölés tényállásának szabályozásával. Ha komolyan vennénk ezt az érvet, akkor az apartheid rendszereket is diszkrimináció-mentesnek kellene nyilvánítanunk, amennyiben tiltják az emberölést.

Az Alkotmánybíróság indokolásának nem sikerült igazolnia, hogy az ágazati kódexek hátrányos megkülönböztetést tiltó szabályai hiánytalanul kielégítik az alkotmány 70/A. §-ában megfogalmazott követelményt. Ennek legárulkodóbb bizonyítékát éppen maga a kéktaláros testület szolgáltatva a következő érveléssel: „Az indítvány elutasításából azonban olyan következtetés nem vonható le, hogy a jelenlegi szabályozással az alkotmány diszkriminációt tiltó rendelkezéseinek valóra váltásához szükséges (!) törvényhozási lehetőségek kimerültek volna.” Azt gondolom, ezzel egyidejűleg lehetetlen azt is állítani, hogy nincs mulasztásos alkotmányértés.

AZ INDÍTVÁNYOK ÉS A NEMZETKÖZI EGYEZMÉNYEK

Az indítványozói jogosultság hiányának indokával visszautasított beadványok szerint a diszkriminációellenes szabályok megalkotásának elmulasztásával a törvényhozó megsértette a magyar állam nemzetközi szerződésekből eredő kötelezettségeit, és ezen keresztül az alkotmány 7. §-ának (1) bekezdését is, melynek értelmében „a Magyar Köztársaság jogrend-

szere elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait, biztosítja továbbá a nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját”. Az indítványozók hivatkoztak a Magyarország által aláírt Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya, az Emberi jogok európai egyezménye, valamint a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló nemzetközi egyezmény diszkrimináció-tilalmi passzusaira.

Az alkotmánybírák indokolása szerint ezeket az indítványokat azért nem vizsgálhatták meg érdemben, mert az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (Abtv.) 21.§ (3) bekezdése értelmében a nemzetközi jogi kötelezettség mulasztással történő megsértése megállapítására irányuló eljárást [Abtv. 1. § c) pont] csak meghatározott magasrangú köztisztviselők kezdeményezhetik, márpedig az indítványozók a felsorolásban szereplő közjogi pozíciók egyikét sem töltik be. Csakhogy úgy tűnik, hogy az alkotmánybírák elnézték a rájuk vonatkozó törvény paragrafusait. Az általuk hivatkozott 1. § c) pontja és az ehhez tartozó valóban korlátozott indítványozói jogosultság ugyanis a jogszabályok nemzetközi szerződésbe ütközésének vizsgálatára vonatkoznak. Márpedig ebben az esetben az indítványozók éppenséggel azt kifogásolják, hogy a törvényhozó elmulasztotta a jogszabályalkotást, tehát nincs mit a nemzetközi szerződéshez mérni. Vagyis az indítvány mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megszüntetésére vonatkozik, amit az Abtv. 1. §-ának e) pontja szabályoz, az ehhez kapcsolódó indítványozási rendelkezések szerint [Abtv. 21. § (4) és (7) bekezdés] pedig ezt az eljárást bárki kezdeményezheti, és az Alkotmánybíróság hivatalból is megindíthatja.

Arról lehet törvényértelmezési vitát folytatni, vajon mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítására sor kerülhet-e akkor is, ha a jogalkotói feladatmeghatározás nem belső jogszabályból, hanem Magyarország által aláírt és a magyar jogba inkorporált, becikkelyezett nemzetközi szerződésből származik. Ha az Alkotmánybíróság azon az állásponton lenne, hogy ez nem felel meg a mulasztásos alkotmányértési eljárás szabályainak [Abtv. 49. § (1) bekezdés], akkor erre hivatkozással kellett volna visszautasítania az indítványokat. Ez az érvelés egyébként véleményem szerint nehezen lett volna tartható, különösen a 4/1997. (I. 22.) AB határozat elfogadását követően. Ebben a határozatban ugyanis az Alkotmánybíróság azzal az indoklással terjesztette ki utólagos normakontrollra vonatkozó hatáskörét a nemzetközi szerződésekre, hogy jóllehet azok nincsenek nevesítve az Abtv. 1. § b) pontjában, de jogszabálynak minősülnek. Ha tehát a belső jog részévé vált nemzetközi szerződés-

sek jogszabályok az 1. § b) pontja értelmében, akkor nehéz amellett érvelni, hogy az e) pont szerint ne lennének azok.

Vagyis felfogásom szerint az indítványozóknak kétségkívül joguk volt kezdeményezni mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítását azon az alapon, hogy a magyar törvényhozó elmulasztotta a hivatkozott nemzetközi szerződésekből származó jogalkotói feladatát a hátrányos megkülönböztetés törvényi tiltására. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a döntés tartalmán feltehetően nem változtatott volna az sem, ha a bíróság elvégzi az érdemi vizsgálatot, különösen nem, ha ebben az esetben is kizárólag arra a formai kérdésre koncentrálna, vajon egy átfogó törvény követelménye levezethető-e a nemzetközi szerződésekből.

Azt gondolom, mégsem érdektelen röviden áttekinteni az indítványokban hivatkozott nemzetközi szerződések rendelkezéseit, vajon azok teljesítése szempontjából jobban áll-e a magyar jogrendszer mint a saját alkotmányának való megfelelés dolgában. A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről New Yorkban 1965. december 21-én elfogadott nemzetközi egyezmény nem egyszerűen a faji megkülönböztetés törvényi tilalmát, hanem pozitív törvényhozó lépések megtételét is megköveteli a részes államoktól.⁴ Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 2. cikke a dokumentumban foglalt jogok megkülönböztetés-mentes érvényesítését,⁵ a 26. cikk pedig a törvény előtti egyenlőség gyakorlása kapcsán megtilt mindenfajta hátrányos megkülönböztetést a részes államnak, és egyszerűen megkívánja tőlük a hatékony jogvédelem biztosítását.⁶ Végül az Emberi jogok európai egyezményének 14. cikke megköveteli az ahhoz csatlakozó államoktól, hogy biztosítsák polgáraik számára a megkülönböztetés-mentes bánásmódot az egyezménybeli jogok tekintetében.⁷ És azt sem felejthetjük el, hogy a Magyar Köztársaság képviselője éppen az alkotmánybírósági határozat megszületését megelőzően egy hónappal, 2000. november 4-én írta alá az Egyezmény tizenkettedik kiegészítő jegyzőkönyvét, amely bevezeti a megkülönböztetés általános tilalmát a tagállamok számára.⁸

De Magyarország, mint az Európai Unióhoz csatlakozni kívánó – és ezért jogrendszerét az uniós normákhoz igazítani kénytelen – ország nem hagyhatja figyelmen kívül az Unió Tanácsának 2000. június 29-i irányelvét a személyek közötti, faji vagy etnikai származásra tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének végrehajtásáról.⁹ Természetesen az irányelv sem írja elő kötelező formaként az átfogó antidiszzk-

riminációs törvény megalkotását, de számos olyan kötelező törvényhozási követelményt támaszt a nemzeti jogrendszerekkel szemben, amelyeknek Magyarország jelenleg nem felel meg. Ezek közé tartozik a faji vagy etnikai származáson alapuló megkülönböztetés közvetett formájának törvényi definiálása és szabályozása, az egyesületek vagy egyéb jogi személyek keresetindítási lehetőségének a biztosítása, a bizonyítási teher módosítása, a diszkriminációt kezelő szervezetrendszer kialakítása és hatékony, arányos, visszatartó szankciók jogi intézményesítése.

Végül, nem alkotmányossági, de gyakorlati érveként érdemes megjegyezni, hogy léteznek hatékonynak mondható átfogó diszkrimináció-ellenes törvények szerte a világban. Talán a legismertebb közülük az 1964-es amerikai polgárjogi törvény. Európában is többféle törvényi megoldás ismert, Nagy-Britanniában külön törvények tiltják az etnikumok, a nemek és a fogyatékosok hátrányos megkülönböztetését, a holland szabályozás pedig egy törvényben rendezi az etnikain kívül a vallási, nemi, a politikai meggyőződésre, a családi állapotra és a szexuális orientációra tekintettel történő diszkriminációt. Az Ír Köztársaságban nemrégiben elfogadott új törvény pedig már a hátrányos megkülönböztetés kilenc különböző fajtáját tilalmozza. A legfrissebb példa pedig a megkülönböztetés összes formájának megelőzéséről és büntetéséről szóló román antidiszkriminációs szabályozás, amely 2000 novemberében lépett hatályba.¹⁰ Ezek a speciális törvények – hasonlóan az Európai Unió említett irányelvéhez – nem egyszerűen csokorba gyűjtik a jogrendszer diszkriminációra vonatkozó normáit, hanem azokhoz képest sajátos szabályokat is tartalmaznak azokról a bírósági vagy más független állami szervekről, amelyek ilyen ügyekben eljárhatnak, a bizonyítási teher megfordításáról, a nem kizárólag az érintettek, hanem például jogvédő szervezetek által is indítható populáris akciók lehetőségéről, stb. Ezek azok a rendelkezések, amelyeket a magyar ágazati törvények nem foglalnak magukban, és így alkalmatlanok a hátrányos megkülönböztetés megfelelő kezelésére. Öröndetes, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa – nyilván belátva e szabályozási módszer előnyeit, és legalábbis a hátrányos megkülönböztetés egy területén láthatóan nem oszthatva az Alkotmánybíróság elégedettségét a magyar törvényi szabályozással – 2000 októberében törvénytervezetet dolgozott ki „a rasszizmus és az idegengyűlölet elleni fellépésről és az egyenlő bánásmód biztosításáról”. Az is öröndetes, hogy a parlament emberi jogi bizottsága támogatta a tervezetet és javasolta felvenni azt a jogalkotási tervbe.

* * *

Az említett külföldi és nemzetközi tendenciákhoz képest a magyar Alkotmánybíróság a maga december 4-i passzívista döntésével nem tett mást, mint az indítványok félreértelmezésével, illetve félreértésével az átfogó diszkrimináció-tilalma törvény módszertani problémáját összemosta az alkotmány és a nemzetközi jogelvek alapján szükséges antidiszkriminációs eszközök lényegi kérdésével. Ezzel pedig nem a jogállam céljait szolgálták, hanem elmulasztották a kínálókozó lehetőséget annak kikényszerítésére, hogy a magyar törvényhozás teljesítse alkotmányos és nemzetközi kötelezettségét a hátrányos megkülönböztetés – legalább jogi – kiküszöbölésére. Tették mindezt egy olyan időszakban, amikor a magyar romákkal szembeni előítélet és diszkrimináció napról napra nő mind a magán, mind pedig a közszférában.

JEGYZETEK

1. Ez igyekeztem kimutatni Az aktivizmus vége? A Súlyom-bíróság kilenc éve című tanulmányomban. Lásd *Fundamentum*, 1999.1.sz.
2. *One Case at a Time: Judicial Minimalism on the Supreme Court*. Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1999.
3. *The Broad Virtue in a Modest Ruling*. New York Times, 2000. december 5.
4. Lásd az 1969. évi 8. törvényerejű rendelet 1. pontját: „A részes államok elítélik a faji megkülönböztetést és vállalják, hogy a faji megkülönböztetés minden formája kiküszöbölésének és az összes fajok közötti megértés előmozdításának politikáját minden alkalmas eszközzel haladéktalanul folytatják és ebből a célból: (...)
 - c) Minden részes állam hatékony intézkedéseket hoz országos és helyi kormányzati politikájának felülvizsgálására és minden olyan törvény és jogszabály módosítására, visszavonására vagy hatálytalanítására, amelynek eredménye bármilyen téren a faji megkülönböztetés megeremtése vagy állandósítása;
 - d) Minden részes állam bármely személy, csoport vagy szervezet által alkalmazott faji megkülönböztetést minden megfelelő eszközzel – szükség esetén törvényhozás útján is – megtilt és megszüntet; (...)
5. Lásd az 1976. évi 8. törvényerejű rendeletet. „2. cikk 1. Az Egyezségokmányban részes, valamennyi állam kötelezi magát, hogy tiszteletben tartja és biztosítja a területén tartózkodó és joghatósága alá tartozó minden személy számára az Egyezségokmányban elismert jogokat, minden megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül.”
6. Lásd *uo.* „26. cikk A törvény előtt minden személy egyenlő és minden megkülönböztetés nélkül joga van egyenlő törvényes védelemre. Erre tekintettel a törvénynek minden megkülönböztetést tiltania kell és minden személy számára egyenlő és hatékony védelmet kell biztosítani bármilyen megkülönböztetés ellen, mint amilyen például a faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy más helyzet alapján történő megkülönböztetés.”
7. Lásd 1993. évi XXXI. törvényt. „14. cikk A jelen Egyezményben meghatározott jogok és szabadságok élvezetét minden megkülönböztetés, például nem, faj, szín, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés szerinti vagy egyéb helyzet alapján történő megkülönböztetés nélkül kell biztosítani.”
8. A kiegészítő jegyzőkönyv szövegét és Kovács Krisztina ezt értékelő írását lásd a tanulmányrovatban.
9. A 2000/43/EK irányelv szövegét és Anthony Lester kommentárját lásd e rovatban.
10. Lásd erről részletesen Gabriel Andreescu írását a tanulmányrovatban.